

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

С. 193, 206, рис. 61, 51-56; Ковальчук А.В. Указ. соч. – С. 94-95, 109-110, № 776-837.

¹³ Коровина А.К. Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове. – М., 2002. – С. 62; Молев Е.А. Боспорский город Китей. – Симферополь; Керчь, 2010. – С. 52, рис. 72.

¹⁴ Яйленко В.П. Тысячелетний боспорский рейх... – С. 47-48.

¹⁵ Анохин В.А. Указ соч. – С. 197, 207, рис. 61, 105, 106; ср.: Гайдукевич В. Ф. Указ соч. – С. 310, № 77, 78.

¹⁶ Анохин В.А. Указ соч. – С. 193, 206, рис. 61, 49, 50.

¹⁷ Ковальчук А.В. Указ. соч. – С. 98-99, 126-127, № 1543-1586.

¹⁸ Придик Е.М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания. – Пг., 1917. – С. 131, № 108.

¹⁹ Придик Е.М. Указ. соч. – С. 131, № 109-111; Гайдукевич В.Ф. Указ соч. – С. 310, № 79; Анохин В.А. Указ соч. – С. 199, 208, рис. 62, 135; Ковальчук А.В. Указ. соч. – С. 135-136, № 1588-1665.

О.Б. Дьомін (Одеса, Україна)

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНСЬКА МЕДІЄВІСТИКА 40–60-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

В 1970 р. Інститут історії АН УРСР видав книжку-звіт про досягнення українських істориків, починаючи із двадцятих років. В ній фактично засвідчена деградація медієвістики та ранньої новістики в Україні, бо як інакше трактувати таку ситуацію: у міжвоєнні часи названі прізвища чотирьох істориків, що займались цими проблемами, а за післявоєнні часи – жодного¹. В цьому наочно проявлялась наукова політика радянської влади у форматі центр-периферія з одного боку, та відношення місцевих партійних та освітянських структур до розвитку історії середньовіччя із другого. Хіба можливо було підтримувати науку, що вивчала період тріумфу релігійного світобачення тоді, коли КПРС під керівництвом М. Хрущова та Л. Брежнева розгортала широкий наступ на церкву?

В роки війни частина університетів України була евакуйована на схід, де у важких умовах історики продовжували дослідницьку роботу. Одеський вчений М.М. Розенталь підготував, використавши власні напрацювання 20-х рр., докторську дисертацію «Соціальні основи язичеської реакції імператора Юліана», яку захистив 18 липня 1945 р. в Московському державному університеті². Власне, тема не медієвістична, однак усією своєю біографією М.М. Розенталь пов'язаний із медієвістикою. Також зміг під час війни написати кандидатську дисертацію «Італійська політика Оттона I» майбутній харківський

медієвіст Г.В. Фрізман, захистивши її у Саратові у раді історичного факультету Ленінградського університету, евакуйованого в це місто³. В цілому війна змінила кадровий склад українських медієвістів, і лише незначна частина довоєнних українських викладачів повернулась до роботи.

У Київському університеті із 1944 р. і до 1950 р. кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків завідував професор М.В. Бречкевич⁴. Він отримав освіту в Юр'ївському (Тартуському) університеті ще в 1901 р. і був залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі всесвітньої історії. В 1923–1931 рр. – професор Дніпропетровського інституту народної освіти, потім до 1938 р. працював у Севастополі науковим співробітником музейного об'єднання. В 1938 р. за запрошенням переїхав до Києва і став викладати стародавню історію у Київському педагогічному інституті; за сумісництвом з 1940 р. читав курс історії середніх віків у Київському державному університеті. Після визволення міста він повернувся на кафедру. Ще в Юр'ївському (Тартуському) університеті він почав займатись питаннями німецької колонізації поморських слов'ян. М.В. Бречкевич фактично визначив майже на усю другу половину ХХ ст. наукову проблематику кафедри історії середніх віків Київського університету, пов'язану із вивченням слов'янського, насамперед польського, світу Балтійського регіону XIV–XVIII ст. Проте це не була кардинальна зміна наукової тематики кафедри, М.В. Бречкевич став зв'язковим покоління київських істориків ХІХ і ХХ століть. Його вчителем в Юр'ївському університеті був випускник університету св. Володимира А.М. Ясинський. Тобто збереглись наукова спадкоємність кафедри та історіографічний зв'язок вчителів та учнів.

В 1947 р. до київського університету після захисту кандидатської дисертації «Французьке село в Шампані за наказами до Генеральних штатів 1789 р.» в Московському державному університеті імені М. Ломоносова у професора С.Д. Сказкіна приїхала В.О. Маркіна. Проте у Києві їй довелося відмовитись від теми Просвітництва й зайнятись польською аграрною історією ХVІІІ ст. Із 1961 до 1984 рр. професор В.О. Маркіна була завідуючою кафедри історії стародавнього світу та середніх віків⁵. Вона викладала основний курс історії середніх віків, читала спецкурси. Проте її наукове звернення до історії середніх віків було епізодичним: вона написала рецензію (разом із Л.С. Чіколіні) на монографію свого вчителя С.Д. Сказкіна, рецензію (разом із Т.П. Брянцевою) на підручник для вищої школи «Історія середніх віків» та ювілейну статтю до річниці Томаса Мора⁶. Незважаючи на складні умови виживання всесвітньої історії у столичному університеті, «непрестижність» кафедри та спеціальності, В.О. Маркіна спромоглася підготувати трьох аспірантів з класичної медієвістики, хоч і не змогла

нікого з них улаштувати на кафедрі. Всі вони писали роботи з історії різних країн, але в межах, головним чином, XVI ст.: І. Нарзикулов «Англійський манор XVI–XVII ст. в працях О.М. Савіна та сучасний стан проблеми» (1967 р.), Н.Г. Подалаяк «Соціально-економічний розвиток ганзейського міста Росток у другій половині XV – першій половині XVI ст.» (1976 р.), Л.О. Нестеренко «Реформація і політична боротьба у Франції напередодні і в першій період громадянських воєн» (1993 р.) – вже під керівництвом Ю.Є. Івоніна.

Єдиним представником класичної медієвістики на київській кафедрі була Л.С. Чіколіні, яка займалась історією утопічних ідей в Італії XVI–XVII ст. Серед її публікацій кінця 50-х рр. статті про Франческо Доні, Фабіо Альбергаті, Томмазо Кампанеллу⁷.

Перші повоєнні десятиліття розвитку харківської медієвістики пов'язані в першу чергу із іменами Г.В. Фрізмана і Л.П. Калущкої. Г.В. Фрізман представляв ще довоєнне покоління, та після визволення Харкова він працював спочатку у Харківському державному педагогічному університеті, а потім, у другій половині 50-х рр., перейшов до університету. До середини 60-х рр. він залишався вірним раніше обраній темі і вивчав різноманітні аспекти італійської політики німецьких феодалів⁸. Своїми публікаціями він продовжив праці харківських медієвістів з історії середньовічної Німеччини. Проте із часом науковий матеріал вичерпався, і Г.В. Фрізман перейшов до нової теми.

Трохи пізніше за Г.В. Фрізмана в харківській медієвістиці розпочала роботу Л.П. Калущка. Уродженка Харкова, випускниця Харківського університету і учениця М.М. Пакуля, вона прийшла на викладацьку роботу в 1948 р.⁹ Кандидатську дисертацію «Політичні ідеї кардинала Рішельє» Л.П. Калущка захистила у Харкові в 1951 р. В 50-і – на початку 60-х рр. дослідниця займалась пошуком теми подальшої роботи. Про це свідчить різноплановість її публікацій цього часу: статті про вивчення радянськими істориками проблем західноєвропейського абсолютизму та про франко-польські відносини середини XVII ст.

Спільно із своїм учнем, відомим радянським істориком-медієвістом, спеціалістом із проблем італійського Відродження Л.М. Баткінім, Л.П. Калущка написала розділ «Культура Західної Європи» для підручника «Історія середніх віків», підготовленого у Москві для студентів педагогічних інститутів¹⁰.

Із середини 60-х рр. XX ст. утворився науковий тандем Л.П. Калущкої та Г.В. Фрізмана. Вони повернулись до певною мірою традиційної теми своїх попередників та вчителів: історії розвитку медієвістики в українських землях. З 1966 р. почали з'являтися їх спільні роботи про життя та наукову діяльність в першу чергу харківських медієвістів – М.М. Пакуля, В.П. Бузескула, О.Я. Кіктева. Потім вийшли

стаття Л.П. Калущкої про киянина Л.М. Беркута і спільна публікація про колишнього одесита, а потім лєнінградця О.Л. Вайнштейна. Узагальнюючий характер мали матеріали про розвиток медієвістики в Україні в 1917–1936 рр. та історіографічні огляди щодо вивчення громадянських війн у Франції другої половини XVI ст. і формування нових підходів стосовно середньовічної культури в радянській історіографії¹¹. Усі ці напрацювання дозволили Л.П. Калущкій підготувати текст монографії «Вивчення історії західноєвропейського середньовіччя в Україні (1917–1973)», яка так і залишилась невиданою.

Харківська медієвістика розвивалась і в інших напрямках. Співпраця випускниці аспірантури університету Е.В. Агібалової та випускника кафедри Г.М. Донського в галузі методики викладання історії середніх віків дозволила їм створити підручник «Історія середніх віків» для середньої школи. По ньому навчались покоління радянських школярів, він витримав 24 видання й отримав Державну премію СРСР¹².

Харківські медієвісти за повоєнні роки досягли значних успіхів як в підготовці кадрів медієвістів, так і в наукових розробках. Фактично, вони займали провідні позиції в Україні, незважаючи на формальну відсутність доктора історичних наук – медієвіста. Тим більш дивно і прикро відмітити, що у виданні, присвяченому 200-літтю Харківського університету не знайшлося місця для бодай одного прізвища університетського медієвіста 40–80-х рр.¹³

В перші повоєнні роки в ряді українських університетів існували окремі кафедри історії середніх віків. В Одеському університеті її очолював М.М. Розенталь. Проте 12 лютого 1948 р. вчена рада університету засудила «антипатріотичну діяльність професора М.М. Розенталя, яка виразилась у пропаганді ідей буржуазного космополітизму». Внаслідок цього його звільнили з посади завідуючого кафедри, а кафедру приєднали до кафедри історії нового часу. Між тим, саме на 1949 р. він ввів у план своєї науково-дослідницької роботи тему «Шекспір і державна влада»¹⁴. М.М. Розенталь змушений був виїхати до Російської Федерації.

Основними одеськими медієвістами були І.В. Завьялова та Я.П. Зінчук. І.В. Завьялова захистила кандидатську дисертацію, присвячену зовнішній політиці Англії часів правління Генріха VII, у 1948 р. Проте у подальшому вона зосередилась на вивченні історії Франції XVI ст. та французькій історіографії¹⁵. Найбільший інтерес має її публікація 1969 р. стосовно аграрної історії Франції¹⁶. Значення цієї невеликої за обсягом роботи, яка проходила під грифом учбово-методичний посібник (іншої медієвістичної книжки на той час просто не було можливості опублікувати у периферійному університеті) полягає навіть не у показі розвитку французького села (хоча і тут авторка

висловила ряд ідей, що суперечили поглядам провідних фахівців СРСР з цього питання), а в ознайомленні наукової та освітянської спільноти з поглядами французьких істориків школи «Анналів» ще до їх офіційного вивчення в СРСР. Високу оцінку автора отримали праці представників новітньої французької історіографії М. Блока, Е. Ле Руа Ладюрі. Я.П. Зінчук захистив кандидатську дисертацію та опублікував ряд статей з історії німецько-слов'янських відносин X–XIII ст.¹⁷

Після довгої перерви, обумовленою війною та життєвими обставинами, до одеської медієвістики повернувся М.Ю. Беркович. З 1960-х рр. він розпочав вивчення спірних питань історії становлення німецького середньовічного етносу. Йому належить ряд статей, виданих в провідному радянському медієвістичному журналі того часу «Средние века»¹⁸.

В повоєнні роки суттєво змінилась ситуація у Львівському університеті. На історичний факультет прийшли випускники університетів УРСР та РФРСР. Фактично, вперше в історії університету з'явилися вчені, що спеціально займалися медієвістикою. Саме вони заклали підвалини тих успіхів, що заставляли говорити щодо провідної ролі львівських медієвістів в Україні. В 1948 р. після закінчення ленінградської аспірантури почав працювати А.О. Лозинський. Вже в 1950 р. він захистив дисертацію «Гугенотські війни у Франції». Трохи пізніше медієвістичну проблематику почали розробляти З.П. Калініна (середньовічна Іспанія) та О.М. Цибенко (італійське Відродження). Підйому медієвістики сприяла й діяльність на кафедрі в 1949–1959 рр. музею сфрагістики, геральдики і нумізматики (з 1959 р. – музей допоміжних дисциплін)¹⁹.

На відміну від Львівського університету, якому більше «поталанило» щодо підтримки медієвістики, у Чернівецькому університеті, навпаки, фіксується втрата довоєнних медієвістичних традицій. Крім того, відбулась зміна викладачів, що суттєво позначилось на тематиці наукової роботи. В повоєнні часи в університеті існувала кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, але в 1955 р. її об'єднали із кафедрою нової та новітньої історії під назвою кафедри всесвітньої історії. Учебний курс історії середніх віків читав В.К. Литвинов, чії наукові інтереси стосувались новітньої історії Румунії та історії Буковини²⁰.

В інших вузах УРСР в 40–60-і роки працювати молоді викладачі, які згодом стануть відомими спеціалістами. З 1944 р. у Донецьку почала викладати М.А. Молдавська¹⁹, яка досліджувала книгодрукарство та книготоргівлю у Франції першої половини XVI ст. До Ужгороду приїхав учень московського медієвіста, академіка С.Д. Сказкіна, Т.М. Сопко.

Українські медієвісти, як і більшість радянських вчених, займалися вивченням соціальних та економічних структур середньовіччя. Поодинокі історики вивчали політичні та культурні аспекти епохи. Історики Києва і Харкова частково зберегли та відновили традиції попереднього століття. Провідні позиції в українській медієвістиці займали історики Харкова та Львова.

¹ Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. – К., 1970. – С. 20, 69.

² Розенталь Н.Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана. Автореферат // Известия Академии наук СССР. – Серия истории и философии. – Т. 2. – № 5. – С. 387–391.

³ Митряев А.И., Голубкин Ю.А. Медиевистика в Харьковском университете за годы советской власти. – С. 121.

⁴ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 531; Москаленко А.Е. Бречкевич Митрофан Васильевич // Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979. – С. 84–85; Герасимова Г. Бречкевич Митрофан Васильевич // Українські історики ХХ століття. – Вип. 2. – Част. 2. – К., 2004. – С. 64–66.

⁵ Маркіна Валентина Олексіївна // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 159; Комаренко Т. Маркіна Валентина Олексіївна // Українські історики ХХ століття. – Вип. 2. – Част. 1. – К., 2003. – С. 211–212; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні (1834–2004 рр.). – К., 2004. – С. 244; Рудь М.О. В.О.Маркіна (1910–1990) та її внесок у розвиток української медієвістики // Вісник Київського національного університету. – Історія. – Вип. 82. – К., 2006. – С. 48–49; Рудь М.О. В.О.Маркіна: особистість, науковець, педагог // Маркіна Валентина Олексіївна. Штрихи до портрету історика. – К., 2006. – С. 4–12.

⁶ Маркіна В.О. Титан Відродження. До 500-річчя з дня народження Томаса Мора // Український історичний журнал. – 1978. – № 1. – С. 119–121.

⁷ Історія Київського університету. – С. 533.

⁸ Фризман Г.В. К вопросу о причинах итальянской политики Оттона I // Научные записки Харьковского государственного педагогического института. – Т. XI. – Харьков, 1947; Он же. Немецкая агрессия против Италии во второй половине X в. // Харьковский государственный педагогический институт. 10-я научная сессия. Тезисы докладов. – Харьков, 1955; Он же. Немецкая агрессия против Италии во второй половине X века (951–973 гг.) // Научные записки Харьковского государственного педагогического института. – Т. 19 (18). – Харьков, 1957. – С. 135–160; Фризман Г.В. Повстання герцога Ліудольфа Швабського в 952–954 рр. // Труды історичного факультету Харківського державного університету. – Т. V. – Харків, 1957; Фризман Г.В. Первый марксистский труд по истории Германии X столетия (по поводу книги Мюллера-Мартенса «Эпоха Оттонов». Берлин, 1955) // Ученые записки Харьковского государственного университета. – Т. 129. – Харьков, 1962. – С. 61–69; Он же. Итальянская политика средневековой Германской империи в освещении западногерманской историографии // СВ. – Вып. 30. – М., 1967. – С. 277–289.

- ⁹ Голубкин Ю.А. Из истории медиевистики в Харьковском университете (Л.П.Калуцкая) // Вестник Харьковского Университета. – № 363. – История. Вып. 26. – Харьков, 1992. – С. 110–114.
- ¹⁰ Баткин Л.М., Калуцкая Л.П. Культура Западной Европы // История средних веков. – М., 1964.
- ¹¹ Бібліографію робіт Г.В.Фрізмана та Л.П.Калуцької дивись: Голубкин Ю.А. Из истории медиевистики. – С. 113–114.
- ¹² Митряев А.И., Голубкин Ю.А. Медиевистика в Харьковском университете за годы советской власти. – С. 121.
- ¹³ Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – Харків, 2004. – С. 450, 522–523.
- ¹⁴ Аппатов С.О., Демин О.Б., Першина З.В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. – Одеса, 1995. – С. 487; Урсу Д.П. Ученые Одессы – жертвы идеологических кампаний 1946–1947 годов // Юго-Запад. Одессика. – Вып. 10. – Одеса, 2010. – С. 123.
- ¹⁵ Немченко И.В. Ирина Владимировна Завьялова: страницы биографии // Libra. – Вып. 2. – Одеса, 2012. – С. 7–13; Демин О.Б. Англоведческие исследования в научно-педагогическом наследии И.В.Завьяловой // Там же. – С. 14–30; Тоцкий П.Н. Профессионал по призванию // Там же. – С. 31–37.
- ¹⁶ Завьялова И.В. Аграрные отношения во Франции XVI века в освещении французской буржуазной историографии. Учебно-методическое пособие. – Одесса, 1969. – 58 с.
- ¹⁷ Зинчук Я.П. Борьба западных славян против агрессии немецко-датских феодалов в конце XII в. // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – Т. 18. – М., 1959. – С.250–291.
- ¹⁸ Беркович М.Е. Из истории формулы средневековой Германской империи // СВ. – Вып. 30. – М., 1967. – С. 227–240; Он же. О характере немецкой средневековой этнической общности в XI–XIII в. // СВ. – Вып. 36. – М., 1973. – С. 165–187.
- ¹⁹ Калинина З.П. Апрельское восстание 1520 г. в Толедо // Наукові записки Львівського державного педагогічного інституту. – Т. 2. – Львів, 1948; Калинина З.П. Деякі дані про діяльність Хунти в період повстання Коммунерос // Питання загальної історії. – Львів, 1959. – С. 5–11; Историчний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – С. 17–21.
- ²⁰ Масан О., Балух В. Медієвістика в Чернівецькому університеті // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 145; Холодницький В. Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940–1955 рр. // Исторична панорама. – Вып. 6. – Чернівці, 2008. – С. 89–95.
- ²¹ Донецкий национальный университет. – Донецк, 2002. – С. 23.